

1981

$\mu^1 \pm \mu^1 \hat{A} \hat{E} \frac{1}{4} - \frac{1}{2} \cdot \mu^{00} \gg \cdot \tilde{A}^{-\pm} \frac{1}{4} \mu$
 $\mu^1 \ll \pm \frac{1}{2} \mu^{10} \hat{C} \frac{1}{2} \hat{I} \gg \hat{C} \hat{A} \frac{1}{4} \hat{C} \tilde{A} \hat{A} \hat{C} \hat{C}$
 $\mu^1 \hat{A} \pm \frac{1}{4} \frac{1}{2} \hat{A} \cdot \hat{A} \hat{C} \hat{E} \gg \hat{A}^{-\pm} \hat{A}$

Katsaros, Vasilis

Osterreichischen Academie der Wissenschaften

<http://hdl.handle.net/11728/7352>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

XVI. INTERNATIONALER BYZANTINISTENKONGRESS

WIEN, 4.—9. OKTOBER 1981

AKTEN

II. TEIL

5. TEILBAND

KURZBEITRÄGE
10. DIE STILBILDENDE FUNKTION
DER BYZANTINISCHEN KUNST

VERLAG

DER ÖSTERREICHISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN

WIEN 1982

JAHRBUCH DER ÖSTERREICHISCHEN
BYZANTINISTIK

Herausgegeben

von

HERBERT HUNGER

32/5

XVI. INTERNATIONALER BYZANTINISTENKONGRESS

WIEN, 4.—9. OKTOBER 1981

AKTEN

II/5

VERLAG
DER ÖSTERREICHISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN
WIEN 1982

VASILES KATSAROS

ΜΙΑ ΕΡΕΙΠΩΜΕΝΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΜΕ „ΑΝΕΙΚΟΝΙΚΟ“ ΔΙΑΚΟΣΜΟ ΣΤΟ ΧΩΡΙΟ ΣΤΑΜΝΑ ΤΗΣ ΑΙΤΩΛΙΑΣ

Με δύο πίνακες

Πολύ κοντά στο χωριό Σταμνά της Αίτωλίας¹ είχα έπισημά - νει από τό καλοκαίρι τοῦ 1969 έναν έρειπωμένο, μικρό, σταυρόσχη - μο ναό, κρυμμένο κυριολεκτικά στό έδαφος· τά διατηρημένα στοι - χεία του έδειχναν από τήν πρώτη έπαφή μέ τό μνημείο πώς έπρό - κειτο για βυζαντινό κτήριο. Στήν εύρύτερη περιοχή τής κοινό - τητας ύπήρχαν καί άλλες βυζαντινές εκκλησίες, όπως ό έρειπω - μένος ναός τών 'Αγ. 'Αποστόλων, οί Δύο 'Εκκλησιές καί ό ναός τοῦ 'Αγ. Γεωργίου, μνημεία πού παρουσίαζαν τό καθένα ιδιαίτερο - κι όλα μαζί γενικότερο - ένδιαφέρον για τή βυζαντινή τοπο - γραφία τής περιοχής πού μελετοῦσα² καί ή όποία άνήκε εκκλησια - στικά στή δικαιοδοσία τής έπισκοπής 'Αχελώου³.

Στά 1975 μαζί μέ τό σημαντικότερο μνημείο τής περιοχής, τό ναό τής έπισκοπής 'Αχελώου⁴, έγιναν εύρύτερα γνωστά καί δύο μνημεία από τήν περιοχή τής Σταμνάς, οί άνώνυμες Δύο 'Εκκλησι - ές⁵. 'Όστόσο ό ναός τών 'Αγ. Θεοδώρων, άν καί γνωστός στήν το - πική παράδοση τών περιοίκων⁶, εξακολουθοῦσε νά παραμένει άγνω - στος στήν έπιστημονική έρευνα. Αὐτός ήταν ό λόγος πού μέ πα - ρακίνησε νά ασχοληθῶ ιδιαίτερα μέ τό μνημείο.

'Από τά τέλη τοῦ 1976 ήταν έτοιμο καί δόθηκε για νά δη - μοσιευτεῖ, σέ ειδικό τιμητικό τόμο για τόν, μακαρίτη πιά, καθηγ. Στυλιανό Πελεκανίδη, σχετικό μελέτημά μου για τό ναό τών 'Αγ. Θεοδώρων⁷. 'Ο τόμος αὐτός όμως γνώρισε μιá μακρόχρονη έκδοτι - κή περιπέτεια, χωρίς ὡς τώρα νά δεῖ τό φῶς τής δημοσιότητας. 'Η σύντομη αὐτή ανακοίνωση αποβλέπει στό νά καταστήσει εύρύτερα γνωστό τό αξιόλογο μνημείο⁸.

Τό κτήριο: 'Ο ναός τών 'Αγ. Θεοδώρων έχει σέ κάτοψη τό σχήμα ελεύθερου σταυροῦ (βλ. εἰκ. 1) καί μικρές έσωτερικές δια - στάσεις (6,70 μ. μήκος μέ τήν άψίδα καί 4,35 μ. πλάτος). Διατη - ρεῖ στή σημερινή κατάστασή του μόνο τούς τοίχους, πού κυμαίνον - ται σέ ὕψος από 1,10 ἔως 2,60 μ. (βλ. εἰκ. 2). Οί καμάρες πού κά - λυπταν τά τέσσερα σκέλη τοῦ σταυροῦ καί ό τροῦλλος στή δια - σταύρωσή τους έχουν καταπέσει. Καταστραμμένο είναι έπίσης καί τό επάνω τμήμα τής μικρής ήμικυκλικής κόγχης τοῦ Ι. Βήματος (χορδῆς 1,55 μ. καί βέλους 0,90 μ.), πού συνάπτεται στό άνατο - λικό σκέλος τοῦ σταυροῦ. Δύο ανοίγματα, ένα στό κέντρο τοῦ δυ - τικοῦ σκέλους κι ένα στό νότιο, καί δύο μικρές κόγχες, πού ά-

νοίγονται στή βόρεια καί νότια πλευρά τῆς ἀνατολικῆς κεραίας (ὕψους 0,75 μ., πλάτους 0,50 μ.: ἡ νότια δέν σώζεται ἀκέραιη), ὁλοκληρώνουν τή συνοπτική περιγραφή τῆς διατηρημένης ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ μνημείου.

Τυπολογία: Ἐκ τῆς τυπολογικῆς ἀποψη ὁ ναός πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἀνήκει στήν κατηγορία τῶν μνημείων πού ἔχουν σέ κάτοψη τό σχῆμα ἐλεύθερου σταυροῦ, τυπολογία πού γνώρισε εὐρύτερη διάδοση στίς ἀνατολικές περιοχές τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, τή Μ. Ἀσία καί τήν Κύπρο, καί πιά περιορισμένη στή Βαλκανική Χερσόνησο⁹. Στή Δ. Στερεά υπάρχουν ἀρκετά παραδείγματα ναῶν αὐτοῦ τοῦ τύπου τόσο ἀπό τοὺς βυζαντινοὺς ὅσο καί ἀπό τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους¹⁰.

Συγκριτική ἔρευνα ἀνάμεσα στά παραδείγματα τῶν ναῶν σέ σχῆμα ἐλεύθερου σταυροῦ, καί ἀναφορικά μέ τό θέμα τῆς κατάταξής τους, ἐντάσσει τό ναό τῶν Ἁγ. Θεοδώρων σέ μιὰ γενικότερη κατηγορία μνημείων μέ ἀπαραίτητη προϋπόθεση τήν ἰσότητα δύο σκελῶν τοῦ σταυροῦ πού ἀνήκουν στόν ἴδιο ἄξονα, ὅπου ἀνήκει τό 57% περίπου τῶν γνωστῶν ἐκκλησιῶν τῆς ἴδιας τυπολογίας¹¹. Εἰδικότερα ὁ ναός μπορεῖ νά ἐνταχθεῖ, σύμφωνα μέ μιὰ κατάταξη πού συνδυάζει τίς ἀπόψεις τῶν καθηγ. Ἁν. Ὀρλάνδου¹² καί Νικ. Μουτσοπούλου¹³, στόν τύπο: $B=N<A=\Delta$. Στήν περιορισμένη διάκριση τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἀνήκουν παραδείγματα ναῶν τοῦ ἑλλαδικοῦ κυρίως χώρου ἀπό τήν Κρήτη¹⁴, τήν Λέσβο¹⁵, τήν Αἴγινα¹⁶, τήν Ἀττική¹⁷, ἢ ἀπό τή Σερβία¹⁸.

Ἡ χρονολόγηση τοῦ κτηρίου: Εἶναι γνωστό ὅτι γενικά τά τυπολογικά στοιχεῖα τῶν ναῶν σέ σχῆμα ἐλεύθερου σταυροῦ δέν προσφέρονται γιά τή χρονολόγησή τους¹⁹, μέ ἐξαίρεση ἴσως τήν ἐμφάνιση ἐνός συνόλου μνημείων μέ μιὰ συγκεκριμένη τυπολογία καί μέ τά ἴδια κατασκευαστικά δεδομένα στήν ἴδια γεωγραφική περιοχή. Ἀσφαλέστερη χρονολόγηση τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγ. Θεοδώρων παρέχουν ἴσως ὁ τρόπος κατασκευῆς καί ἡ μορφολογία τῆς τοιχοδομίας του.

Ἡ τοιχοδομία τοῦ ναοῦ τῆς Σταμναῆς, ἀπό ἀργούς λίθους καί ἄφθονο ἀβεστοκονίαμα, παρουσιάζει τή μορφή τῶν ζωνῶν πού ὀρίζονται ἀπό μονή ἢ συνήθως διπλή σειρά πλίνθων ἀνά 0,30 - 0,35 μ. (βλ. εἰκ. 2). Ἡ διάταξη τῶν λίθων σέ στρώσεις μέ παρεμβολή, σέ ὀρισμένες ἀποστάσεις, ὀριζοντίων ζωνῶν ἀπό δύο συνήθως σειρές πλίνθων συγκροτεῖ ἕνα σύστημα δομῆς πού μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι ἀντιπροσωπεύει ἕνα μεταβατικό στάδιο ἀπό τήν παλαιόχριστιανική τοιχοποιία (μέ τίς ἐπάλληλες ζῶνες τῶν πλίνθων) στήν τοιχοδομία ἐνός συνόλου ἑλλαδικῶν μνημείων τοῦ 10ου αἰ.

(μέ ζώνες από μιά σειρά πλίνθων)²⁰ μερικά από τά όποια γειννιάζουν μέ τό ναό πού μās άπασχολεί. 'Από τήν άποψη αυτή ή τοιχοδομία του ναού τής Σταμνās μπορεί νά θεωρηθεί άρχαιότερη από τήν τοιχοδομία τών ναών τής Μέντζενας²¹, τής Τριμυτούς²², τών άνωτερων μερών τής τοιχοποιίας τής Μάστρου²³ και τής 'Αγ. Τριάδας τής περιοχής Μαύρικας²⁴. "Αν συνεξετάσει κανείς τίς τυπολογικές όμοιότητες, τήν κατάσταση διατήρησης (μέ τή μεγάλη έπιχωμάτωση), τά κατασκευαστικά και μορφολογικά δεδομένα άνάμεσα στην 'Αγ. Τριάδα και τούς 'Αγ. Θεοδώρους, μπορεί νά καταλήξει στό συμπέρασμα ότι τά δύο μνημεία του ίδιου γεωγραφικού χώρου βρίσκονται και από άποψη χρονολογική πάρα πολύ κοντά: σέ μιά περίοδο δηλ. πού καλύπτει τό μεταίχμιο του 9ου-10ου αι.²⁵ 'Αλλά και από τήν τοιχοδομία τών Δύο 'Εκκλησιών²⁶, παρά τίς όμοιότητες τών ύλικών, ή μορφή τής τοιχοδομίας τών 'Αγ. Θεοδώρων παρουσιάζεται ως άρχαιότερη" ώστε τό σταυρόσχημο μνημείο στην περιοχή τής Σταμνās είναι και ό παλαιότερος έως τώρα γνωστός ναός της.

'Ο γραπτός διάκοσμος του μνημείου: Τά διατηρημένα λείψανα τών τοιχογραφιών πού διακοσμοϋσαν άλλοτε τίς έσωτερικές έπιφάνειες του ναού παρουσιάζουν ξεχωριστό ένδιαφέρον, έπειδή : α) άνήκουν άναμφίβολα στό άρχικό κτήριο, συνεπώς αντιπροσωπεϋουν πρώιμα δείγματα ζωγραφικής από τήν περιοχή· β) συναντοϋμε σ'αυτές ζωγραφική μέμηση όρθομαρμαρώσεων, άπηχήσεις έπομένως παλαιότερων άντιλήψεων για διακόσμηση, ή τό μοτίβο του σταυρού, πού έφαρμόστηκε συχνά σέ άνεικονικά προγράμματα μέ πολυποίκιλη προβληματική και πού συνδέθηκε, όπως είναι γνωστό, μέ συνήθειες τής είκονοκλαστικής περιόδου. Πρέπει ώστόσο νά τονιστεί ότι χρησιμοποιώ τόν όρο "άνεικονικός" έντελως συμβατικά, έπειδή τό θεματολόγιο τών διατηρημένων τοιχογραφιών είναι άνεικονικό, χωρίς νά παραβλέπω τό γεγονός ότι άγνοϋμε έκ τών πραγμάτων στό σύνολό του τό είκονογραφικό πρόγραμμα πού έφαρμόστηκε σ'αυτή τήν έκκλησία.

'Ο διάκοσμος τής άψίδας του Ι. Βήματος: Στην άψίδα του Ι. Βήματος σώθηκε τμήμα τοιχογραφμένης έπιφάνειας: τρεις πλατιές ταινίες (πλάτους 0,20 μ.), καστανού χρώματος, σαν παραστάδες, διαμορφώνουν μεταξύ τους διάχωρα, κάμπους πού γεμίζονται μέ συνεχή πρός τά επάνω (σέ ύψος 0,59 μ.) γεωμετρικά, ρομβοειδή κοσμήματα (προσπάθεια ν'άποδοθεί ζωγραφικά ένθετη τεχνική opus sectile)²⁷ ή βιαστικά σχέδια γεωμετρικών σχημάτων (βλ. είκ.3).

Διαπιστώνει κανείς εύκολα τή συγγένεια αυτού του διακόσμου μέ άνάλογες παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες²⁸, ώστε ή άπο-

ψη σύμφωνα μέ τήν όποία έπιβιώνει στό ναό τής Σταμνάς παλαιο-χριστιανικό θεματολόγιο μπορεῖ νά διατυπωθεῖ χωρίς έπιφυλάξεις. Προβάλλει όμως εϋλογα τό έρώτημα: άποτελοϋσε ή διακόσμηση αϋτή μέρος ένός ολοκληρωμένου θέματος πού άναπτυσσόταν στήν άψίδα καί άντικαθιστοϋσε καθιερωμένο θεματολόγιο αϋτοϋ τοϋ χώρου ή δέν ήταν παρά μιá άπό τίς συνηθισμένες διακοσμητικές ταινίες πού περιτρέχουν συνήθως τά κατώτερα μέρη τών τοίχων στό έσωτερικό τών ναών;

Τά δεδομένα τοϋ μνημείου έπιτρέπουν τήν άποκατάσταση τοϋ σχεδίου: τοϋτο τείνει νά ολοκληρωθεῖ ώς τό ὕψος πού πλησιάζει τήν ποδιά τοϋ παραθύρου τής κόγχης (σέ ὕψος 1,31 μ.)²⁹. "Αν ληφθοϋν ὑπόψη οί μικρές αναλογίες τοϋ ναοϋ καί τό ὕψος τής κόγχης, μπορεῖ ν' άποκλειστεῖ μέ κάποια βεβαιότητα ή ὕπαρξη μορφών στό κοίλο τής κόγχης τοϋ Ι. Βήματος.

Διαφορετική εἶναι έξάλλου ή μορφή τής διακοσμητικῆς ταινίας σέ μικρό διατηρημένο τμήμα τοιχογραφημένου έπιχρίσματος στή βόρεια κεραία τοϋ σταυροϋ, 0,40 μ. ψηλότερα άπό τό σημερινό δάπεδο. Τό διακοσμητικό θέμα τής ζώνης μιμεῖται άμυγδαλίτη, ένῶ στό πολϋτιμο ὑπόλειμμα διαπιστώνει κανείς τό χαμηλό ὕψος τής παρυφῆς, μιáς καστανοκόκκινης διαχωριστικῆς ταινίας πού όρίζεται άπό λευκές γραμμές, καί διακρίνει ένα κομμάτι άπό τόν κυανόχρωμο κάμπο τής τοιχογραφημένης έπιφάνειας, τής όποίας άγνωστοϋμε τό θεματολόγιο.

Ὁ διακόσμος τής κόγχης τής πρόθεσης: Στήν κόγχη τής πρόθεσης άναπτύσσεται τό θέμα τοϋ φυλλοφόρου σταυροϋ. Ὁ σταυρός άποδίδεται μέ πεπλατυσμένες τίς άκρες τών κεραίων, πού άπολήγουν στίς γνωστές "σταγόνες" καί τούς χαρακτηριστικούς "λίθους" ή "μῆλα". Άπό τή βάση τοϋ σταυροϋ, πού βυθίζεται σέ μιá κυανόχρωμη ταινία μέ ὑποπράσινη παρυφή, εκφύονται βλαστοί άκανθας, πού άνέρχεται σχεδόν ώς τό ὕψος τών όριζόντιων κεραίων (βλ. εἰκ. 4).

Τό θέμα τοϋ φυλλοφόρου σταυροϋ συμβολίζει, όπως εἶναι γνωστό, τή σωτηρία καί τή ζωή· εἶναι φορέας ή πηγὴ ζωῆς³⁰. Αϋτός εἶναι καί ό λόγος πού τό κατέστησε προσφιλές σ' όλους τούς τομεῖς τής βυζαντινῆς τέχνης καί ή συχνή παρουσία του σέ έργα ζωγραφικῆς³¹, ἰδίως γλυπτικῆς³², μικροτεχνίας³³, νομισμάτων³⁴ ή σφραγίδων³⁵ άπασχόλησε τόσο τούς παλιότερους³⁶ όσο καί νεότερους έρευνητές.³⁷ Ὁ G. Millet συσχέτισε τή συχνή παρουσία του μέ τήν εἰκονομαχία³⁸. Ὁ D. T. Rice διέκρινε δύο κύματα άνάπτυξης τοϋ μοτίβου. Τό δεύτερο ρεϋμα κάλυπτε τόν 10ο καί 11ο αἰ. κι άπλώθηκε στό Βυζάντιο καί τήν Ἱταλία³⁹. Οί Γ. καί Μ. Σωτηρίου άναγνώρισαν στοϋς

συμβολικούς χαρακτήρες του "ζωοποιοῦ σταυροῦ" τήν έκφραση ενός πνεύματος τῆς ἐποχῆς ἀπό τόν 7ο ὡς τόν 11ο αἶ.⁴⁰ Εἶναι γνωστή ἐπίσης ἡ έκταση τῆς λατρείας τοῦ σταυροῦ στίς ἀνατολικές ἐπαρχίες τοῦ Βυζαντίου ἀπό πρωιμότερους χρόνους ἀλλά καί κατά τήν ἴδια περίοδο⁴¹.

Στό θέμα τοῦ φυλλοφόρου σταυροῦ τῆς Σταμνᾶς ὑπάρχουν ἰ - διαίτερα χαρακτηριστικά πού ἀπομακρύνουν τήν παράσταση ἀπό ἀνάλογες ζωγραφικές ἀπεικονίσεις σέ τάφους τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου⁴² ἢ ἀπό μεταγενέστερες ἀποδόσεις τοῦ ἴδιου θέματος σέ τοιχογραφίες τοῦ 11ου⁴³, 12ου⁴⁴, 13ου⁴⁵, καί 14ου⁴⁶ αἶ. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ παράσταση τοῦ σταυροῦ τῶν Ἁγ. Θεοδώρων βρῖσκειται πύ κοντά στή μορφολογία παρόμοιων θεμάτων πού συνηθίζονται κατά τόν 9ο καί 10ο αἶ., τόσο στά λεγόμενα μνημεῖα τῆς εἰκονομαχικῆς περιόδου⁴⁷ ὅσο καί σέ ἄλλους ναούς τῆς Μ. Ἀσίας καί τῆς Ἀρμενίας⁴⁸, στίς σύγχρονες εἰκόνες τῆς Μ. Σινᾶ⁴⁹ ἢ σέ ἔργα μικροτεχνίας καί μεταλλοτεχνίας τῆς ἐποχῆς⁵⁰. Ἡ "ἀρχαικότητα" ὅμως τοῦ σταυροῦ τῶν Ἁγ. Θεοδώρων μπορεῖ νά διαπιστωθεῖ σέ συγκριτική παράθεση τῆς παράστασης μέ μιᾶ τοιχογραφία ἀντίστοιχου θέματος τῆς ἀρχικῆς φάσης τοῦ ναοῦ τοῦ Ραβδούχου, πού χρονολογῶ - ἔχοντας ὑπόψη μου καί τά συμπεράσματα τοῦ Π. Μυλωνᾶ γιά τή χρονολόγηση τοῦ ναοῦ⁵¹ - στό γ' τέταρτο τοῦ 10ου αἶ. Οἱ ἀναλογίες μεταξύ τῶν παραστάσεων εἶναι ὀλοφάνερές: μήλα, σταγόνες, φυλλαράκια στίς γωνίες, στή διασταύρωση τῶν σκελῶν⁵². Ἀλλά ἡ τεχνοτροπική ἀπόδοση τῶν λεπτομερειῶν - ὁ τρόπος π.χ. πού ἀποδίδονται οἱ "ἀκρέμονες" τῶν κεραιῶν σταγόνες, ἡ σχηματοποίηση στήν ἀπόδοση τῶν βλαστῶν καί τέλος ἡ διάταξη τῶν συντομογραφημάτων [IC-XC/NI] ΚΑ⁵³ στήν ἀγιορείτικη τοιχογραφία - φανερώνει πόσο μακριά βρίσκεται ἡ παράσταση τῆς Σταμνᾶς ἀπό τό πνεῦμα τῶν "στροβιλιστικῶν" ἀποδόσεων τῶν βλαστῶν καί πού τήν ἀρχή τους, ἄν δέν ἀπατῶμαι, πρωτοσυναντᾶ κανεῖς στήν τοιχογραφία τοῦ ναοῦ τοῦ Ραβδούχου.

Ἡ λυροειδῆς διάταξη τῶν βλαστῶν μέ τήν ὀλοζώντανή τους κίνηση, ἡ ἀπουσία συνοδευτικῶν ἐπιγραφῶν καί ἡ ὑπαρξη κυανό - χρωμης ταινίας μέ ὑποπράσινη παρυφή στή βάση τῆς παράστασης τοῦ σταυροῦ - πού μιμεῖται μᾶλλον ἀνάλογες ταινίες πού διατρέχουν τίς βάσεις τεταρτοσφαιρίων τῆς κόγχης σέ ναούς τοῦ 9ου αἶ.⁵⁴ -, τέλος, ἡ ὑφή τῶν χρωμάτων καί ὁ τρόπος ἐπίθεσής τους στίς ἐπιφάνειες (ὠχροκίτρινος κάμπος πάνω στόν ὀποῖο διαγρά - φονται καστανά⁵⁵, στιλπνά περιγράμματα κι ἀπλώνεται λεπτός, σχεδόν διάφανος⁵⁶, ὁ χρωματισμός τῶν εὐρύτερων ἐπιφανειῶν) εἶναι στοιχεῖα πού ἐνισχύουν τήν ἄποψη ὅτι ἡ χρονολογική τοποθέτηση

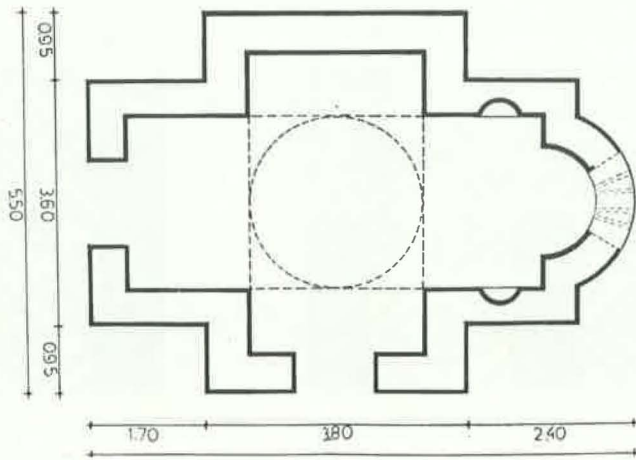
τῆς τοιχογραφίας στήν ἴδια ἐποχή μέ τήν κατασκευή τοῦ ναοῦ δέν ἀπέχει ἀπό τήν πραγματικότητα.

Προβλήματα καί γενικότερα συμπεράσματα: Τά πενιχρά δεδομένα τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγ. Θεοδώρων πού ἐξετάσαμε συνδέουν τό μικρό μνημεῖο μ' ἓνα σύνολο γενικότερων ζητημάτων: Ἡ τεχνοτροπική ὁμοιότητα τοῦ διακόσμου τῆς ἀψίδας μέ ζωγραφικές μιμήσεις ὀρθομαρμάρωσης τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου ὀδηγεῖ στήν ὑπόθεση ὅτι θά ὑπῆρχαν πιθανότατα στή στενότερη περιοχή παλαιοχριστιανικά μνημεῖα μέ παρόμοιο διάκοσμο⁵⁷, ὥστε νά θεωρηθεῖ ὅτι ὁ ζωγράφος τοῦ ναοῦ τῆς Σταμνᾶς παρακολουθεῖ καί μεμεῖται ἀνάλογα πρότυπα.

Ἡ ἐπιβίωση τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ τρόπου διακόσμησης - μίμησης *opus sectile* στά τέλη περίπου τοῦ 9ου αἰ. φανερώνει τή συνέχεια τῶν παραδόσεων καί τή στενή ἐξάρτηση τῆς μεσοβυζαντινῆς τέχνης ἀπό τήν παλαιοχριστιανική. Τέτοιου εἴδους συμπεράσματα δέν εἶναι ἄμοιρα ἱστορικῆς σημασίας γιά τή στενότερη περιοχή.

Πιό σύνθετη προβληματική παρουσιάζει τό θέμα τῆς σχέσης τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Σταμνᾶς (ἰδίως τό θέμα τοῦ σταυροῦ) μέ τά ἀνατολικά προγράμματα διακόσμησης καί τό εὐρύτερο ρεῦμα τῆς λατρείας τοῦ σταυροῦ⁵⁸. Μόλο πού ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιά ἀνατολικές ἐπιδράσεις στήν περιοχή τῆς κοιλάδας τοῦ Ἀχελώου - πού διαπιστώνονται τόσο στίς πρώιμες τοιχογραφίες τῆς Ἐπισκοπῆς Εὐρυτανίας⁵⁹ ὅσο καί στήν τοιχογράφηση τῆς ἀΐφης τῆς μονῆς τοῦ Κρεμαστοῦ⁶⁰, λίγο ἀργότερα - ἓνα ἀνατολικό ρεῦμα πού θά μετέφερε ἀπευθείας τέτοιες ἀντιλήψεις στό διάκοσμο τοῦ μικροῦ ναοῦ τῆς Σταμνᾶς πρέπει μάλλον ν' ἀποκλειστεῖ. Παράλληλα πρέπει ν' ἀποκλειστεῖ καί ἡ σχέση τοῦ "προγράμματος" τοῦ ναοῦ μέ τήν εἰκονομαχία, ἀφοῦ ἡ ἀπεικόνιση τοῦ σταυροῦ κατακλύζει τό Βυζάντιο καί σέ ἐποχές ἀργότερα ἀπό τήν εἰκονομαχική περίοδο⁶¹. Θά πρέπει ὥστόσο νά ἐπισημανθεῖ καί ἡ περίπτωση τῆς συνύπαρξης ἀνεικονικῶν καί εἰκονιστικῶν θεμάτων πού ἐφαρμόστηκε στήν Ἐπισκοπή Εὐρυτανίας⁶² καί πού ἴσως ἀντιπροσώπευε ὀρισμένες ἀντιλήψεις πού κυριάρχησαν στήν περιοχή κατά τό β' μισό τοῦ 9ου αἰ. Ἡ πενιχρή ἐνδειξη ὅτι στό νάο τῆς Σταμνᾶς ἀπεικονίστηκαν ἴσως καί εἰκονιστικές παραστάσεις ἐπιτρέπει τήν ἀνίχνευση τῆς πιθανῆς ἐξάρτησης ἀπό τήν Ἐπισκοπή.

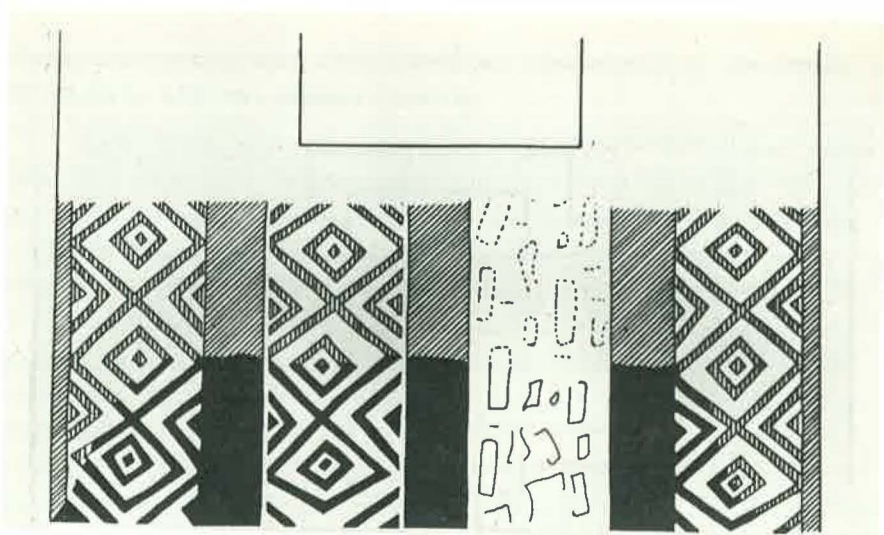
Ἡ ἔνταξη τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγ. Θεοδώρων στή ναοδομική δραστηριότητα μιᾶς περιόδου πού ἀκολοθεῖ τήν ἄνοδο στό θρόνο τοῦ Βυζαντίου τοῦ Βασιλείου τοῦ Α' συνδέει ἀναπόφευκτα καί αὐτό τό μνημεῖο μέ τό σύνολο τῶν προβλημάτων πού σχετίζονται

1. Ἡ κάτοψη τοῦ μνημείου (σκαρίφημα)

2. Βόρειος τοῖχος τοῦ ναοῦ (τοιχοδομία)

3. Σχέδιο τοῦ διακόσμου τῆς ἀψίδας (ἀνάπτυγμα)

4. Ὁ φυλλοφόρος σταυρός τῆς κόγχης

μέ τό γενικότερο ζήτημα τών ιστορικών περιπετειών τής περιοχής καί τό "πολιτικό" πρόγραμμα πού εφαρμόζει ή κεντρική έξουσία για τήν έδραίωση τής κυριαρχίας της στό χώρο, μέ στόχο, όπως υποθέτει ό Η. Megaw⁶³, τήν έξουδετέρωση (έξελληνισμό, έκβυζαντινισμό) του σλαβικού στοιχείου. Τό γεγονός ότι στή Δ. Στερεά δέν συναντά κανείς "έπιβλητικά οίκοδομήματα προπαγάνδας"⁶⁴, άλλα ταπεινά κτίσματα, δημιουργήματα ανθρώπων μέ περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες, ένισχύει τήν άποψη ότι ή έρμηνεία του φαινομένου, παράλληλα μέ τήν έπιχειρηματολογία του Δ. Πάλλα⁶⁵, θά μπορούσε νά αναζητηθεί καί στίς πρωτοβουλίες τών κατοίκων πού έπαναδραστηριοποιούν μέ τίς προσπάθειές τους τήν ιστορική ζωή του τόπου, μέσα σ' ένα κλίμα περισσότερης σιγουριάς πού τήν ένέπνεαν οί νέες συνθήκες αλλά καί μιās ζωής άργου ρυθμού, πού κινεΐται στα πλαίσια τής συνέχειας τής βυζαντινής παράδοσης. Τούς δεσμούς μέ τή γνώριμη στήν περιοχή βυζαντινή παράδοση άναγνωρίζει εύκολα κανείς καί σέ μικρότερα έργα, όπως είναι ό ναός τών Άγ. Θεοδώρων.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Β Ι Σ

1. Για τήν περιοχή βλ. Α. Philippson, Die griechischen Landschaften. Bd. II, Teil II. Das westliche Mittelgriechenland und die westgriechischen Inseln. Nebst einem Anhang: E. Kirsten, Beiträge zur historischen Landeskunde des westlichen Mittelgriechenlands und der vorgelagerten Inseln, Frankfurt am Main 1958, σ. 345-346.
2. Βλ. σχετική άνακοίνωση στό περιοδ. Κληρονομία 12, 1980, σ. 369 σημ. 15 καί σ. 385 σημ. 75
3. 'Η 'Επισκοπή μνημονεύεται για πρώτη φορά στή Διατύπωση του Λέοντος του Σοφού (901/2), βλ. Π. Α. Βοκοπούλου, 'Η έκκλησιαστική 'Αρχιτεκτονική εις τήν δυτικήν Στερεάν 'Ελλάδα καί τήν 'Ηπειρον άπό του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αΐωνος, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 7 σημ. 7 (στό έξής ή παραπομπή: Π. Α. Βοκοπούλου, 'Αρχιτεκτονική).
4. 'Ο. π., σ. 11-20 καί 179-181.
5. 'Ο. π., 41-45 καί 187-188. Μνεΐα του ναού του Άγ. Γεωργίου Σταμνάς βλ. ό. π., σ. 44 σημ. 1. 'Ο έρειπωμένος άγνωστος μονόχωρος ναός τών Άγ. Άποστόλων βρσκαται στήν τοποθεσία "'Ελληνικά".
6. Σχετική "παράδοση" καί για τή χρονολόγηση του ναού στήν πρώτη χυλιετηρΐδα κατέγραφε ό φιλόλογος Κ. Σ. Κώνστας (Χριστιανικά μνημεία τής Αΐτωλοακαρνανίας, περιοδ. Στερεά 'Ελλάς 16, 1970, σ. 9/137). 'Ο κ. Κώνστας, όπως μέ πληροφορήσε ό Ϋδιος, δέν εξέτασε προσωπικά τό μνημείο.
7. Στο μελέτημά μου αυτό άναφέρθηκαν καί κάποιες παραπομπές: Βλ. 'Ελληνικά 30, 1977/78, σ. 424 σημ. 1. Π. 'Ασημακοπούλου-Άτζακά, 'Η τεχνική opus scabellum στήν έντοίχια διακόσμηση. Συμβολή στή μελέτη τής τεχνικής άπό τόν 1ο μέχρι τόν 7ο μ. Χ. αΐωνα μέ βάση τά μνημεία καί τά κείμενα, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 184-185 σημ. 68 (καί β' έκδοση 1980, σ. 156 σημ. 3) κ. ά.
8. 'Ας έπίσσουμε ότι ή ολοκληρωτική άποκάλυψη, ή διάσωση καί ή φροντίδα του μνημείου - όπως καί τών άλλων μνημείων τής Σταμνάς - δέν θ' άργήσει νά πραγματοποιηθεΐ.
9. Βλ. Ν. Β. Δρανδάκη, 'Ο ναός του "ΑΫ-Λέου εις τό Μπρΐκι τής Μάνης, ΔΧΑΕ 6, 1972, περ. Δ', σ. 150-153 καί σημ. 7-24. Βλ. έπίσης Π. Α. Βοκοπούλου, 'Αρχιτεκτονική, σ. 107-109, όπου καί βιβλιογραφία.
10. Μνημονεύω άπλως τούς βυζαντινούς ναούς του θεολόγου στό ΕΫπάλιο Δωρίδος, (πιθανώς) του Άγ. 'Ιωάννου στή Βαράσοβα, τής Άγ. Παρασκευής Κ. ΕΫη -

- νοχωρίου, τῶν Ἀγ. Θεοδώρων Σταυρῶν, τῆς Ἀγ. Τριάδος στὴν περιοχί Μαύρικας καὶ τῆς Ἀγ. Σοφίας Βουτύρας. Ἀπὸ τὰ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τοῦ χώρου μπορεῖ ν' ἀναφερθοῦν ἐδῶ ὁ "Ἀγ. Νικόλαος Λίτωλικῶν, ὁ Προφήτης Ἡλίας στὸ Αραγαμέστο, ἡ Ἀγ. Παρασκευὴ στὰ Παλιὰμπελα, δύο μνημεῖα τῆς Βόνιτσας (ἡ Παναγία τῆς Χώρας καὶ ἡ Κούμηση τῆς περιοχῆς Ἀμαδεροῦ) καὶ ἡ Ἀγ. Παρασκευὴ Σαρδηνῶν Βάλτου.
11. Σὲ σχετικὴ εἰδωλιότερη ἔρευνα ἔλαβα ὑπόψη ὅλα τὰ δημοσιευμένα μνημεῖα.
 12. Βλ. ABME 7, 1951, σ. 46-60 καὶ κυρίως ABME 6, 1948, σ. 88-92.
 13. Ν.Κ. Μουτσοπούλου, Ἡ Παλαχώρα τῆς Αὐγίνης, Ἀθῆναι 1962, σ. 235-240.
 14. Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti nell' Isola di Creta, II, Venezia 1908, σ. 207, εἰκ. 175' σ. 210, εἰκ. 185.
 15. Βλ. Σ. Χαριτωνίδου, Βυζαντινὰ ἐκκλησιαστικὰ τῆς Αἰόβου, Χαριστήριον εἰς Ἀν. Κ. Ὁρλάνδον, τόμ. Β', Ἀθῆναι 1966, σ. 75, σχεδ. 2.
 16. Βλ. Ν.Κ. Μουτσοπούλου, Ἡ Παλαχώρα τῆς Αὐγίνης, σ. 151, εἰκ. 51.
 17. Βλ. Χ. Μπούρα, Α. Καλογεροπούλου, Π. Ἀνδρεάδην, Ἐκκλησιαστικὰ τῆς Ἀττικῆς, Ἀθῆναι 1969, σ. 165, σχεδ. XV. Βλ. ἐπίσης Εὐρετήριον Μεσαιωνικῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Γ', Ἀθῆναι 1933, σ. 203, εἰκ. 273.
 18. Βλ. Α. Đeroko, Monumentalna i dekorativna arhitektura Srbije, Beograd 1953, σ. 56, εἰκ. 50.
 19. Βλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, Ἀρχιτεκτονική, σ. 184.
 20. Βλ. σχετικὰ, ὁ.π., σ. 143.
 21. Ὁ.π., σ. 38, πλν. 24αβ.
 22. Ὁ.π., σ. 31, πλν. 14αβ.
 23. Ὁ.π., σ. 16, πλν. 1α, 6α.
 24. Ὁ.π., σ. 51, 142, πλν. 34β.
 25. Γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῆς Ἀγ. Τριάδος βλ. ὁ.π., σ. 186.
 26. Ὁ.π., σ. 42, πλν. 28α, 29αβ.
 27. Πρβλ. Π. Ἀσημακοπούλου-Ἀτσακᾶ, Ἡ τεχνικὴ opus sectile, σ. 156.
 28. Ὁ διάκοσμος τῆς Σταυρῶν μεμεῖται ἀδέξια τὴν ἀρχιτεκτονικὴν διακοσμῆσιν καὶ παρατηροῦμε κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν κυρίως ἐποχὴ σὲ ζωγραφικὰς μιμήσεις ὀρθομαρμαρώσεως. Γι' αὐτὸ τοῦ εἴδους τὴν διακοσμῆσιν βλ. τὸ σχετικὸ κεφάλαιον τοῦ βιβλίου τῆς Π. Ἀσημακοπούλου-Ἀτσακᾶ, Ἡ τεχνικὴ opus sectile, σ. 107-120, ὅπου καὶ πλοῦσια βιβλιογραφία. Πρβλ. ὁ.π., πλν. 54-66.
 29. Ἀπὸ τὸ παράθυρον τῆς ἀψίδος σώθηκε μέρος (σὲ ὕψος 0,12 μ.) τοῦ βόρειου σταθμοῦ, καὶ μᾶς βοηθᾷ στὸ νὰ τὸ ἀναπαραστήσουμε σὲ μικρὸ, τρίλοβον, τῆς μορφῆς μᾶλλον τοῦ Δύο Ἐκκλησιῶν (βλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, Ἀρχιτεκτονική, πλν. 28αβ) ἢ τοῦ Ἀγ. Βασιλείου τῆς Γέφυρας τῆς Ἄρτας (ὁ.π., πλν. 32α, 33α).
 30. Βλ. σχετικὸ ἄρθρον τοῦ P.A. Underwood, Fountain of Life in manuscripts of the Gospels, DOP 5, 1950, σ. 43-138.
 31. Βλ. Ν. et M. Thierry, Eglises rupestres de Cappadoce, région du Hasan Dağı, Paris 1963, σ. 71-72, πλν. 36bc. G.P. Schiemenz, Die Kapelle des Styliten Niketas in den Weinberger von Ortahisar, JOB 18, 1969, σ. 241, εἰκ. 2 καὶ σ. 244. J. Spatharakis, The portraits and the codex Paris. Gr. 510, CahArch 13, 1974, σ. 98. K. Weitzmann, The monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The icons, τόμ. Α', Princeton, New Jersey 1976, σ. 85 σημ. 11-13 καὶ πλν. CVII, b(B 52) καὶ XCI, 6(B 37). Θεολ. Χ. Ἀλιμπράντη, Ἀνασκαφὴ εἰς Ἄγιον Χαράλαμπον Μαρωτεύας Κομοτηνῆς, ΕΦΕΣ 42, 1975/76, σ. 226, εἰκ. 8, 9. Βλ. ἀκόμη D.I. Pallas, Eine anikonische lineare Wanddekoration auf der Insel Ikaría, zur Tradition der bilderlosen Kirchengenausstattung, JOB 23, 1974, σ. 311-314 καὶ A.W. Epstein, The "Iconoclast" churches at Cappadocia, Iconoclasm, Birmingham 1977, σ. 103-112, εἰκ. 23-25.
 32. Βλ. Χ. Μιάρλα, Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Σουβάλας, Χαριστήριον εἰς Ἀν. Κ. Ὁρλάνδον, τόμ. Δ', Ἀθῆναι 1967/68, σ. 321, πλν. XCVIII-CI. M.E. Frazer, Church doors and the gates of Paradise: Byzantine bronze doors in Italy, DOP 27, 1973, σ. 148 σημ. 10, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ὁ κατάλογος τῶν παραπομπῶν, ἀναφορικὰ μὲ τὸν τομεᾶ τῆς γλυπτικῆς, θὰ μπορούσε νὰ διευρυνθεῖ ἐξαιτίας τοῦ πλήθους τῶν κατὰ καιροὺς εὐρημάτων.
 33. A. Grabar, Quelques reliquaires de Saint Démétrios et le martyrium du Saint à Salonique, DOP 5, 1950, σ. 6-7, πλν. 12, 14. J. Beckwith, The Art of Constantinople, London 1968, σ. 79, εἰκ. 98, σ. 91, εἰκ. 116. A. Bank,

- Byzantine Art in the Collection of Soviet Museums, Έκδ. Η. Ν. Abrams 1977, εικ. 115, 203, 260 καὶ σ. 292, 309-310, 320.
34. N.A. Mouchmov, *Patricularités des monnaies bulgares*, BZ 30, 1930 σ. 629, εικ. 12, σ. 630, εικ. 16. H. Lonquet, *Introduction à la numismatique byzantine*, London 1961, πίν. XVII, 289, 290. Ph. Grierson, *Catalogue of the byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection*, 32, Washington 1973, πίν. LXVIII.
35. Bl. D. T. Rice, *The Leaved Cross*, *Byzantinoslavica* 11, 1950, σ. 72 σημ. 2, σ. 73 σημ. 11.
36. Bl. G. Millet, *Les iconoclastes et la Croix à propos d' une inscription de Cappadoce*, BCH 34, 1910, σ. 96-109. D. T. Rice, *The Leaved Cross*, άνατ. Var. Repr., London 1973, VII.
37. J. Flemming, *Kreuz und Pflanzenornament*, *Byzantinoslavica* 30, 1969, σ. 88-115.
38. G. Millet, *Les iconoclastes et la Croix*, σ. 98 κ. έ.
39. D. T. Rice, *The Leaved Cross*, σ. 80.
40. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, 'Η βασιλική τοῦ 'Αγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης, 'Αθήναι 1952, σ. 201. Πρβλ. Δ. Εὐαγγελίδου, *Εἰκονομαχικά μνημεῖα ἐν Θεσσαλονίκη*, AE 1937, τεῦχ. Α', σ. 349. Βλ. ἀκόμη Ν. Κ. Μουτσοπούλου, 'Ερευνες στή Καστοριά καὶ τόν 'Άγιο 'Αχάλλειο, 'Επιστημονική 'Επετηρὺς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 2, 1965, σ. 150-158, ὅπου ἐξετάζονται ὀρισμένα μορφολογικά χαρακτηριστικά τοῦ θέματος καὶ παρατίθεται σχετική βιβλιογραφία.
41. Βλ. γενικὰ N. Thierry, *Iconographie et Culte de la Croix en Asie Mineure, en Transcaucasie et en Syrie et Mésopotamie byzantine*, *Annuaire* 34, 1972, σ. 209-212. Πρβλ. J. Lafontaine-Dosogne, *L' église aux trois du Güllü dere*, *Byzantinon* 35, 1965, σ. 182.
42. G. Becatti, *Scavi di Ostia*, VI, Roma 1967, πίν. LXVI 4, 5. Ν. Νικονάνου, *Καμαρωτός τάφος μετὰ τοιχογραφιῶν ἐν Θεσσαλονίκη*, AAA 2, 1969, σ. 178, 180 καὶ εικ. 1.
43. P. L. Vocotopoulos, *Fresques du XIe siècle à Corfou*, *Cah Arch* 21, 1971, σ. 164, εικ. 6.
44. 'Αν. Κ. 'Ορλάνδου, 'Η ἀρχιτεκτονική καὶ αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς μονῆς τοῦ Θεολόγου Πάτμου, 'Αθήναι 1970, σ. 173, εικ. 105. Βλ. ἀκόμη C. Mango-E. J. Hawking, *The hermitage of St. Neophytos and its wall paintings*, *DOP* 20, 1966, σ. 199, πίν. 118.
45. S. Petkovič, *Arilije*, Beograd 1965, πίν. 24.
46. Βλ. 'Αννας Τσιτουρούδου, 'Η ἐντοῦχια ζωγραφική τοῦ 'Αγίου Νικολάου στή Θεσσαλονίκη. Συμβολή στή μελέτη τῆς παλαιολόγειας ζωγραφικῆς κατὰ τόν πρῶμο 14ο αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 182-183, πίν. 108 (καὶ 118). Στ. Πελεκανίδου, *Καστοριά, I, Βυζαντινὰ τοιχογραφία*, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 144α. Γιά τοὺς φυλλοφόρους σταυροὺς τῆς 'Αναστάσεως ποὺ ζωγραφίζονται σέ παραστάδες θυρῶν ἢ παραθύρων βλ. πρόχειρα 'Αν. Κ. 'Ορλάνδου, 'Η ἀρχιτεκτονική καὶ αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς μονῆς τοῦ Θεολόγου Πάτμου, σ. 173 σημ. 1. Στ. Πελεκανίδου, *Καλλιέργης, ὅλης Θετταλίας ἄριστος ζωγράφος*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 89 κ. έ.
47. Βλ. γι' αὐτὰ A. W. Epstein, *The "Iconoclast" churches of Cappadocia*, σ. 103 κ. έ.
48. N. et M. Thierry, *Églises rupestres de Cappadoce*, σ. 71, πίν. 36 bc. Βλ. καὶ G. P. Shiemenz, *Die Kapelle des Styliten Niketas*, σ. 244.
49. Βλ. Κ. Weitzmann, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Icons*, τόμ. Α', σ. 85, πίν. CVII, b(B₅) καὶ XCI, b(B₃₇).
50. Βλ. Char. Bouras, *The byzantine bronze doors of the great Lavra monastery on Mount Athos*, *JÖB* 24, 1975, σ. 237-239, ὅπου καὶ σχετική βιβλιογραφία.
51. Βλ. γιά τὴν ὄρα Π. Μυλωνᾶ, *Remarks on some lesser pre-paleologian church buildings on Athos*, περιοδ. Νέα Δομή, τεῦχ. Νοεμβρίου 1976, σ. 21. Τὴν ἄποψη γιά τὴ χρονολόγησι τῆς τοιχογραφίας στὸ γ' τέταρτο τοῦ 10ου αἰ. ἐνισχύει μιὰ παρατήρησι, ποὺ πιστοποίησε καὶ ἔθεσε ὑπόψην μου ὁ συνάδελφος Θ. Πακαζῶτος: ἡ τοιχογραφία τοῦ φυλλοφόρου σταυροῦ ἀνήκει σέ πρῶτο στρώμα ἐπιχρῶσεως. Τὴ χρονολόγησι δέχτηκε μᾶλλον καὶ ὁ Σ. Καδᾶς, *Τὸ 'Άγιον Όρος*, 'Αθήναι 1980, σ. 156.

52. G. Millet, *Monuments de l' Athos, I, Les peintures*, Paris 1927, πίν.97,2. Για την τοιχογραφία με τους 'Αποστόλους (β' στρώμα) βλ. V. Lazarev, *Storia della pittura bizantina*, Torino 1967, σ.212 σημ.122-123. Πρβλ. M. Chatzidakis, *Aspects de la peinture murale du XIIIe s. en Grèce*, στο *L' art byzantin du XIIIe siècle (Symposium de Sopoćani 1965)*, Beograd 1967, σ. 63-64.
53. 'Ο Α. Frolov (IC-XC / NI-KA, *Byzantinoslavica* 17, 1956, σ.100) είχε παρατηρήσει ότι τό "'Ιησούς Χριστός υλικῶ" προτιμοῦν οἱ Βυζαντινοὶ σέ μιὰ ἐποχή μεταγενέστερη ἀπό τήν ἀναστήλωση τῶν εἰκόνων ὡς τά χρόνια τοῦ 'Ιωάννη Τιμιμακῆ.
54. 'Αγάπης Βασιλάκη, *Εἰκονομαχικές ἐκκλησίες στή Νάξο*, ΔΧΑΕ 3, περ.Δ', 1962/63, σ.61, πίν.18α. Ν.Β. Δρανδάκη, *Βυζαντινά τοιχογραφεῖα τῆς Μέσα Μάνης*, 'Αθήναι 1964, σ.10-11, πίν.8.
55. 'Η τεχνική ἀπόδοση τῆς προετοιμασίας καὶ τὰ χρώματα θυμίζουν ἔντονα τίς τοιχογραφίες τῆς Παναγίας τῆς Πρωτόθρονος Νάξου (βλ. *Βυζαντινές τοιχογραφίες καὶ εἰκόνες*, 'Εθνική Πινακοθήκη, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1976, 'Αθήνα 1976, σ.28-29), πού, ὡς σημειωθεῖ, εἶναι ἀνεικονικές.
56. 'Η τεχνοτροπία χαρακτηρίζει ζωγραφικά ἔργα τοῦ 9ου αἰ., βλ. *σχετικά Δ. Εὐαγγελίδου*, *Εἰκονομαχικά μνημεῖα ἐν Θεσσαλονίκῃ*, σ.350-351.
57. Π.χ. ἡ βασιλική τοῦ λόφου 'Αγ. 'Ιωάννης Γουρλιᾶς, πού βρισκόταν πολύ κοντά στή Σταυρά κ.ἄ.
58. N.Thierry, *Iconographie et Culte de la Croix en Asie Mineure*, σ.209.
59. Μ.Χατζηδάκη, *Τοιχογραφίες 'Επισκοπῆς Εὐρυτανίας*, *Βυζαντινές τοιχογραφίες καὶ εἰκόνες*, σ.28-29.
60. Βλ. *Βυζαντινά* 10, 1980, σ.29-30 καὶ σημ.52-53.
61. A.Epstein, *The "Iconoclast" churches of Cappadocia*, σ.105.
62. Μ.Χατζηδάκη, *Τοιχογραφίες 'Επισκοπῆς Εὐρυτανίας*, σ.28.
63. A.H.S.Megaw, *The Scripou Screen*, *BSA* 61, 1966, σ.20-27. Πρβλ. τοῦ ὕδρου, *Journal of Hellenic Studies* 97, 1977, σ. 238.
64. Δ.Ι.Πάλλα, 'Η Παναγία τῆς Σκριποῦς ὡς μετάπλαση τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς σέ μεσαιωνική βυζαντινή, 'Επετηρὶς 'Εταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν 6, 1976/77 (1979), σ.64.
65. "Ο. π., σ.64-66.